

Lucia och de underjordiske i norrländsk folksägen

af

Levi Johansson.

Det var endast folkets kultur i rent yttre bemärkelse, jag ämnade göra till föremål för mina studier, då jag för ett år sedan för Nordiska Museets räkning började göra anteckningar i min födelsebygd, sydligaste Lapplands aflägsnaste fjälltrakter. De många underliga saker, jag i min barndom under långa vinterkvällar hört berättas vid brasan om »vittra» eller »de underjordiske», dessa mystiska, ömsom synliga och ömsom osynliga väsen, hvilka på mångahanda sätt sades ingripa i människornas öden, trodde jag ej äga allmänna intresse. Det hela framstod för min på dessa områden öfvade blick blott som försök till sagodiktning af namnlösa författare, som aldrig nedskrifvit, hvad de alstrat, utan blott muntligen meddelat det åt andra, hvilka i sin tur spridit de litterära hugskotten vidare efter att först hafva lagt till eller tagit ifrån mer eller mindre, allteftersom det fallit dem in.

Då hände, att jag en dag kom att resonera med en åttioårig, synnerligt pigg och fördomsfri gubbe angående dessa saker. Under detta samtal slog mig den tanken, att vittersägnerna måtte vara kvarlefvor af någon urgammal tro och sålunda väl värda att uppmärksammas. Huruvida min förmodan var riktig eller ej, lämnar jag åt de lärde att afgöra och inskränker mig till att i korthet redogöra för det i mitt tycke mest anmärkningsvärda, som jag i fråga om vitertron påträffat.

Min vän åttioåringen var född i Nordmaling, en kustsocken i Västerbotten. Tidigt blef han föräldralös och tvingades i likhet med många andra af den tidens fattigmansbarn ut på tiggärstråten. Efter åtskilliga år hamnade han längst däruppe i Vilhelmina fjälltrakter. Han hade sålunda genomvandrat hela riket på bredden och därvid gjort otaliga krokar och årslånga raster. Öfverallt inom Norrland, där han drog fram, sade han sig påträffa samma egenomliga tro hos människorna. De sade, att bibeln ursprungligen innehållit sju Moseböcker, och att den sjätte och sjunde af höga vederbörande blifvit borttagna, då folket började blifva mera upplyst och lärde sig läsa. Man fruktade nämligen, att mängden skulle blifva omöjlig att regera, om den fick läsa sjätte och sjunde Mosebok, ty dessa innehöllo »de hemliga vetenskaperna». Där stod att läsa om »vittra» och »rån», om tomtar och troll, om dödingar och spökerier. Där funnos ock kraftiga besvärjelser och trollformler, afsedda för olika lägen i lifvet. Det var med ett ord sagdt den mycket omtalade »svartkonstboken». Numera, trodde man, finnes i hela världen endast en fullständig bibel, och den förvaras i Wittenberg och får ej studeras af andra än de, som skola blifva präster. En naturlig följd af denna djupt inrotade tro var den, att de s. k. Wittenbergsprästerne åtnjöto ett synnerligen högt anseende. Man trodde, att andevärldens hemligheter lågo för dem som en uppslagen bok, att de kunde »läsa bort» spöken och allt annat »ofredt», och att själfva djäfvulen måste på deras bud och befallning visa sig i synlig måtto och i den skepnad, de önskade. Detta allt därför att de haft tillträde till visdomsböckerna.

Om »vittras» uppträdande i världen skulle — enligt min sagesmans uppgift om folktron — sjätte och sjunde Mosebok innehålla lika utförliga uppgifter som den första i fråga om människorna. Adam, sade man, skulle hafva haft en hustru, innan Eva, på sätt bibeln lärar, skapades honom till ena hjälp. Denna hans första hustru blef stammmoder för viterläktet.

Från första stunden gaf jag denna Adams hustru epitetet »den namnlösa». Snart nog fann jag emellertid detta vara alldeles oriktigt. I Frostviken, Jämtlands nordligaste socken, återfann jag

den så intressanta sagopersonen i folktron, men här var man bättre underrättad. Man visste ej allenast hennes namn, Lucia, utan kunde ock förtälja om orsaken till den säregna ställning, hon kommit att intaga. Därom sade man här följande.

Då Gud skapade Lucia, gjorde han ett felgrepp, i det att Lucia i fortplantningshänseende kom att likna de högre djuren. Hon hade i detta fall ingen fri vilja utan leddes helt och hållet af driften och måste följaktligen årligen föda barn. Gud insåg, att Lucia var olämplig att blifva stammoder för människosläktet. Alla kvinnor skulle komma att ärfva hennes natur och följden blifva en faslig villervalla i världen. Därför sköt Gud Lucia å sido, skapade Eva och gaf henne frihet äfven i nu berördt hänseende. Emellertid förökade Lucia sitt släkte, och då dömde Gud henne och hennes afkomma att »vistas i jordkulor och bergskrefvor och hålla sig dolda till domedag». Därför är det blott undantagsvis man ser en skymt af »jordfolket», »vitra» eller »de underjordiske», hvilka med allt annat än blida ögon betrakta sina af den högste mera gynnade halfbröder. Äfven här i Jämtland förde man denna uppgift tillbaka till bortkomna Moseböcker.

Då jag nu vände dessa vårt lands utmarker ryggen och styrde kosan till mera kultiverade trakter, trodde jag mig ock snart nog komma utom det område, där tron på de bortkomna Moseböckerna, »Wittenbergsprästernas» makt, »vitra» och Lucia ännu kunde skönjas. Emellertid försummade jag icke att vid lämpliga tillfällen föra samtalet in på dessa områden och detta med långt bättre resultat, än jag någonsin vågat hoppas. I östra Jämtland, i Ångermanland ifrån Faxeälvens inflöde i detta landskap ända ned till trakten kring Hernösand och därifrån söder ut till närheten af Sundsvall — öfverallt fann jag samma folktro ännu lefva kvar hos de gamle. I fråga om detaljerna förefunnos visserligen åtskilliga olikheter, men de stora hufvuddragen voro alltid desamma. Det i mitt tycke egenomligaste var, att denna öfvertro lifligast lefde kvar i allmogens minne i trakterna utefter Ångermanälven och nere vid kusten trots järnväg och ångbåtar, sågverk och fabriker, dagliga tidningar och ypperliga folkskolor, de senare nära nog i hvarje by.

Särskildt typiskt för dessa trakter var Lucias framskjutna plats i folktron. Här var t. ex. det allmännaste namnet på »vitra» »Lucias släkte», någon gång »Lucifers släkte». Huruvida detta senare har sin grund i någon gammal, numera utdöd föreställning eller blott är en förvanskning af det förra, tilltror jag mig ej kunna afgöra, men allmogens uppgifter gifva stöd åt den senare åsikten. På frågan hvarför »vitra» kallades »Lucifers släkte», svarades alltid: »Det är emedan de härstamma från Lucia.»

Om man undantager, att »vitra» efter behag kunna uppträda i synlig eller osynlig måtto, och att de af Vår Herre äro mera styfmoderligt behandlade, framstå de i folktron såsom tämligen likställda med människorna. De födas, växa upp, lefva en liten tid och dö slutligen; det ena viterläktet försvinner, och ett annat kommer i stället, alldeles som fallet är bland människorna. De äro underkastade materiella behof samt tidens och lyckans växlingar på ungefär samma sätt som vi. Med fog skulle man hafva väntat, att deras stammoder Lucia skulle i dessa väsentliga stycken hafva varit likadana som sin afkomma. Så är emellertid ej fallet. Lucia har, åtminstone på sina håll, ända in i nyare tid i folktron framstått såsom ännu lefvande och utgörande ett slags allestädes närvarande halfandligt väsen. En nu femtioårig gumma, som är född i Nora församling i närheten af Hernösand, har berättat mig, att hon som barn skrämdes med Lucia eller, som man där vanligen sade, »Lösse». Tre kvällar å rad strax före jul (hvilka mindes hon ej) fingo barnen ej på några villkor vistas ute. Man sade, att de kunde blifva bortröfvade af Lösse, som under dessa kvällar hade makt att härska. Hon troddes vara alldeles hvit och hafva en brödspade i hvar hand. Att de äldre verkligt trodde detta får väl anses bestyrkt af det faktum, att barnen aldrig skrämdes med Lösse annat än dessa tre kvällar. Före och efter denna kritiska tid såg man, efter hvad ofvannämnda gumma sade, mer än gärna, att småttin-garna höllo till ute med sina många upptåg så mycket som möjligt.

Att tron på »vitra» och Lucia för ej synnerligt lång tid tillbaka i alla ofvannämnda trakter intagit en mycket framskjuten plats i folktron och i mångt och mycket spelat en ej ringa roll bevisas

af åtskilliga omständigheter. Många äldre personer tro än i dag fullt och fast på förefintligheten af dessa väsen och låta mången gång sitt görande och låtande bestämmas af hänsynen till desamma. Figurer, som bevisligen användts såsom skydd mot »jordfolket», påträffas i stor utsträckning inristade på hus och kärl äfven af ungt datum. För att skydda sitt barn mot »vittren»¹ gjorde man kors-tecknet på dess bröst och panna strax det kom till världen. Slutligen finnes en hel oräknelig mängd vetersägnar och berättelser, flertalet visserligen förlagdt till fars och farfars tid, men äfven många till berättarnes egen. Somliga hafva en allmän karaktär, andra åter, och de äro de flesta, bära en omisskännlig lokalfärg. Här är emellertid ej rum att inlåta sig på dylika specialiteter, oaktadt ämnet vore lockande nog att skriva om och möjligen äfven kunde bjuda läsaren åtskilligt af intresse.

Tillägg

af

N. E. Hammarstedt.

Till föregående intressanta anteckningar från Norrland tager jag, med författarens medgifvande, mig friheten att här foga dels några kompletterande uppgifter, dels en kort jämförelse.

Redan år 1879 offentliggjorde den med norrländsk folksed och folktro väl hemmastadde adjunkten J. Nordlander i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift, h. 11 s. 139—140, ett par af hufvudpunkterna i de ofvan införda anteckningarna om Lucia. Till dessa kommer hos N. ännu en uppgift, hvilken är af så stor vikt och betydelse för ifrågavarande sägenkomplex, att den för fullständighetens skull här må upprepas. N. anför: »Då det i bibeln omtalas, att Kain for till främmande land och tog sig hustru, så var det hos detta släkte (Lucias afkomma); och från hans efterkommande, som bo fyra alnar under jorden, skola vättarne leda sitt upphof.» Såsom jag i uppsatsen Lussi i Meddelanden från Nordiska Museet 1898, s. 4—5,

¹ Vilhelmina-dialektens pluralform af ordet, hvilken tyckes helt och hållet saknas i öfriga ofvan uppräknade trakter.

af åtskilliga omständigheter. Många äldre personer tro än i dag fullt och fast på förefintligheten af dessa väsen och låta mången gång sitt görande och låtande bestämmas af hänsynen till desamma. Figurer, som bevisligen användts såsom skydd mot »jordfolket», påträffas i stor utsträckning inristade på hus och kärl äfven af ungt datum. För att skydda sitt barn mot »vittren»¹ gjorde man kors-tecknet på dess bröst och panna strax det kom till världen. Slutligen finnes en hel oräknelig mängd vetersägnar och berättelser, flertalet visserligen förlagdt till fars och farfars tid, men äfven många till berättarnes egen. Somliga hafva en allmän karaktär, andra åter, och de äro de flesta, bära en omisskännlig lokalfärg. Här är emellertid ej rum att inlåta sig på dylika specialiteter, oaktadt ämnet vore lockande nog att skrifva om och möjligen äfven kunde bjuda läsaren åtskilligt af intresse.

Tillägg

af

N. E. Hammarstedt.

Till föregående intressanta anteckningar från Norrland tager jag, med författarens medgifvande, mig friheten att här foga dels några kompletterande uppgifter, dels en kort jämförelse.

Redan år 1879 offentliggjorde den med norrländsk folksed och folktro väl hemmastadde adjunkten J. Nordlander i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift, h. 11 s. 139—140, ett par af hufvudpunkterna i de ofvan införda anteckningarna om Lucia. Till dessa kommer hos N. ännu en uppgift, hvilken är af så stor vikt och betydelse för ifrågavarande sägenkomplex, att den för fullständighetens skull här må upprepas. N. anför: »Då det i bibeln omtalas, att Kain for till främmande land och tog sig hustru, så var det hos detta släkte (Lucias afkomma); och från hans efterkommande, som bo fyra alnar under jorden, skola vättarne leda sitt upphof.» Såsom jag i uppsatsen Lussi i Meddelanden från Nordiska Museet 1898, s. 4—5,

¹ Vilhelmina-dialektens pluralform af ordet, hvilken tyckes helt och hållet saknas i öfriga ofvan uppräknade trakter.

påpekats, förekommer redan i Beovulf en antydning i samma riktning. Slutligen anser jag mig på grund af en tidningsuppsats, signerad O. H., böra för vidare undersökning påpeka, att sägner om Adams första hustru Lucia och dennas moderskap åt naturens osynliga väsen synas vara spridda ända upp till nordligaste Norrbotten.

Linné i sin Öländska och Gotländska Resa, s. 312 o. f., och senare andra folktroantecknare hafva från Småland, Södermanland, Uppland, Västmanland och måhända flera landskap, likasom t. o. m. från Island, upptecknat en förklaring öfver naturmakternas härkomst, hvilken i hög grad erinrar om gnostikernas doktrin om fallna änglar såsom materiens härskare. Jag anför här denna föreställning i hufvuddrag efter Linné, sådan denne antecknat den från Småland. Lucifers anhang har nedstörtats från himmelen till jorden. Härvid fingo några sin boplatz i vatten och kallas *näcker*; andra under hus: *tomtegubbar*; andra i rös och under träd: *elfvar*; andra i skogar: *skogsnuftor* eller *rå*. Hvarje människa äger en underjordisk *ham*, som antipodiskt följer henne öfverallt, och om denna ham passerar någon dylik »makts» underjordiska hemvist, lider hamen skada, och såsom en följd däraf drabbas äfven människan ofvan jord af ondt.

Det är tydligt att i anförda myt »Lucifers anhang» fattas såsom rena naturmakter, hvilkas väsensskillnad från den mänskliga hamen framstår i otvetydig belysning. Det var naturligtvis icke någon svårighet för den tidigare kristendomen, som ju t. o. m. upptog döds kulten, att förklara tillvaron af de dödas andar — af spöken, vålnader, gengångare och hvad de allt kunde heta — saliga som osaliga härledde de sig alla från döda människor, kristnade eller hedningar. Svårare ställde sig problemet med de hedniska gudomligheter, naturmakter och dämoner, på hvilkas tillvaro de kristna ingalunda upphört att tro, men som nu för dem antagit en kristendomsfientlig, d. v. s. en djäfvulsk karaktär.

Det är ett påtagligen mycket tidigt försök i den vägen, som vi möta i den anförda kristna myten om »Lucifers anhang». De norrländska sägner om Adams hustru Lucia visa ett annat försök. Ännu ett sätt att åstadkomma en förklaring öfver dylika väsens tillvaro blef, i förbigående sagdt, det att låta dessas prästinnor (gyd-

jorna, völborna, häxorna, trollpackorna) såsom Lucifer-Satans anhang träda i de makters ställe, hvilka de tjänat och dyrkat, och tillägga dem de verkningar, som man förut tillskrifvit dämonerna själfva.

Redan när religionen höjer sig till en »uranisk» kult, framträder i någon mån ett behof att förklara de ktoniska makternas tillvaro, men någon egentlig svårighet möter här ännu icke; en mer eller mindre konsekvent dualistisk åskådning framgår såsom en följd. Betydligt annorlunda ställer sig problemet för monoteismen och tilltager i svårighet i den mån monoteismens idé klargör sig. Faran af att förfalla till en dualistisk uppfattning är ögonskenlig. Redan i första Mosebok, kap. 6, anträffas ett försök att förklara, huru »jättarne» uppkommit och besegrats. Här hafva dock dessa makter ännu ej antagit någon egentligen diabolisk karaktär, och frågan löses tämligen enkelt på ett sätt, som i viss mån erinrar om den grekiska mytdiktningens framställning af de jordfödda titanernas och giganternas öde. Men med tiden tillspetsar sig detta spörsmål allt mer, och man kan följa denna spekulationens gång genom Enoks bok och Filo's arbeten till Kabbala, gnosticismen och in i medeltidens magiska skrifter. För att rädda det monoteistiska gudsbegreppet måste man härleda dämonerna, på hvilka man icke upphörde att tro, från affallna tjänare hos den allsmäktige guden, d. v. s. från änglar, eller ock från människor, eller från bådadera. Denna sista metod vann mest godkännande, spridning och fortbestånd. Vi möta den ännu under häxprocessernas tid ända in på senaste århundraden.

Den norrländska Lucia bär alldeles påtaglig likhet med en gestalt, som under namnet Lilit möter i den rabbinska litteraturen, men som förefanns redan hos assyrerna (Soldan-Heppe: *Geschichte der Hexenprozesse*, b. I, 1880, s. 174). Enligt rabbi Bensira var Lilit Adams första hustru, men öfvergaf honom af högmod, enär hon icke ville vara honom underdånig. När Adam klagade häröfver för Gud, sändes tre änglar efter henne. Dessa uppnådde henne vid Röda hafvet och hotade henne att, därest hon icke ville vända åter, kasta henne i vattnet och dagligen döda hundrade af hennes barn. Lilit svarade: »Skonen mig! Det är nu en gång min bestämmelse att trakta efter barns lif, gossarnes intill åttonde dagen, flickornas intill

tjugonde dagen efter deras födelse. Men jag lofvar och svär vid lefvande Gud, att jag vill skona de barn, hos hvilka jag finner eder själfva eller edra namn eller edra tecken på en amulett.» Hennes bön beviljades, och häraf kommer det sig, att hvarje dag hundra djäflar omkomma, och att judarne hänga på sina nyfödda barn en amulett med namn på de tre änglarna Senoi, Sansenoi och Samangalof samt äfven skrifva dessa namn i boningsrummets fyra hörn. Lilit framträder alltså här såsom en moder för djäflar eller dämoner. I senare judisk öfvertro kvarlefter Lilit såsom en otuktsdämon, hvilken fortfarande uppfyller världen med smådjäflar (se Soldan-Heppe anf. arb., I, sid. 175).

En förmedlande länk mellan denna judiska Lilit och den norrländska Lucia finna vi i den danska Lillis. Om henne har E. T. Kristensen i Danske Sagn, 2 afd., 1893, s. 3, antecknat följande. Adam hade först en hustru, som hette Lillis. Hon kunde flyga och hon kunde simma, och när hon fick barn, födde hon en hel mängd åt gången. Dessa voro »*ellefolket*», och de voro mycket små. Sitt namn ha de efter modern Lillis såtillvida, att i bägge namnen ingå lika många *l*. Vår Herre skapade sedan, när han blifvit led åt denna varelse, Eva, såsom det förtäljes i bibeln.

Man kan ej underlåta att fråga: huru har denna främmande inympning kunnat ske på Luciagestalten, hvilken man ju a priori måste betrakta såsom en rent kristen företeelse, ett helgon. Svaret synes mig blifva, att, liksom inom hortikulturen en viss släktskap måste förefinnas mellan den växt, hvarå en inympning sker, och den växt, hvarifrån ympkvisten hämtas, så måste ock i detta och liknande fall något slags ursprunglig väsensfrändskap hafva förekommit. Såsom jag i uppsatsen Lussi sökt påvisa, måste Luciagestalten i sig innesluta väsentliga beståndsdelar af en fornhednisk gudomlighet, och jag kan ej förstå annat än, att denna egenskapsgemenskap mellan den semitiska Lilit och den germanska Perchta-Lucia (jfr anf. upps. Lussi, s. 7) måste hafva varit ett urmoderskap för allt lefvande, med hvilken värdighet äfven följt härskaredömet i dödsriket och makten att dit återkalla eller därifrån frilåta alla lifsväsenden. Ett sådant ktoniskt gudinneskap synes mig ock tillfreds-

ställande förklara den Proteusartade karaktären hos medeltidens och sagnens Lucia (Perchta), denna folktroskapelse, som än antager dragen af en skräckgestalt, en jättinna eller den vilda jaktens lederska. än af en huld och vän skyddsmakt, en äktenskapets och familjelifvets gudomlighet; som å ena sidan är en djäflars (dämoners) moder och å andra sidan intager en den högsta plats bland alla kvinnliga helgon (jfr Dante: *Divina commedia*, Paradiset, sång. 32). Den isländska sagnen har ock med insikt om detta allmoderskap tillagt såväl människor som älfvor eller huldrefolk samma ursprung, nämligen från Eva. Då Gud en gång besökte de bägge urföräldrarna, ville han också se deras barn. Eva hann emellertid icke göra alla presentabla för Vår Herre och skämdes att visa honom dem, som hon icke hunnit vederbörligt snygga upp. Gud visste emellertid, att hon hade flera barn än dem hon låtit komma in för honom, och sade förtörnad: »Hvad som måste hållas doldt för mig, det skall ock förblifva doldt för människorna.» Från dessa Evas barn, hvilka sålunda blefvo dömda till osynlighet, härstammar älf-folket, men människorna härstamma från dem, som Eva framförde för Vår Herre (C. Andersen: *Islandske Folkesagn*, 1877, s. 1).